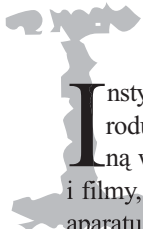

Konrad Wiesław Ślusarski

DOŚWIADCZENIA IPN W TWORZENIU CYFROWYCH ZBIORÓW FOTOGRAFICZNYCH I W ICH WYKORZYSTYWANIU NA PRZYKŁADZIE DOKUMENTACJI KAMPANII WRZEŚNIOWEJ 1939 R.

Instytut Pamięci Narodowej gromadzi materiały archiwalne dotyczące historii Polski i narodu polskiego w latach 1939–1990, mogące znacząco poszerzyć bazę źródłową dostępną w badaniach tego okresu. Pozyskaniu podlega zarówno dokumentacja aktowa, jak i filmy, nagrania dźwiękowe i fotografie. Oprócz materiałów wytworzonych przez służby aparatu represji PRL do zasobu IPN trafia także dokumentacja związana z okresem II wojny światowej, obrazująca nie tylko zbrodniczą działalność obu okupantów – hitlerowskich Niemiec i Związku Sowieckiego, ale także zawierająca świadectwa losów i przeżyć Polaków w tym okresie. Trzeba bowiem pamiętać, że zgodnie z art. 29 Ustawy z dnia 18 grudnia 1998 r. o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu „w zakresie działalności archiwalnej Instytut Pamięci gromadzi, ewidencjonuje, przechowuje, opracowuje i udostępnia dokumenty zbrodni oraz dokumenty ukazujące fakty i okoliczności dotyczące losów Narodu Polskiego w latach 1939–1990”¹.

Gromadzenie materiałów fotograficznych pozwala wzbogacać bazę źródłową do ilustrowania wydarzeń i otwiera nowe perspektywy badawcze. Trzeba podkreślić, że zdjęcia stanowią zarówno źródło historyczne pozwalające uzyskać nowe informacje o jakimś wydarzeniu, jak i dostarczają wiedzy o zachodzącym procesie. Pozwalają również na weryfikację danych otrzymanych np. z relacji ustnych lub materiałów aktowych, a czasem są jedynym świadectwem wydarzenia.

W 2007 r. w Biurze Udostępniania i Archiwizacji Dokumentów IPN przystąpiono do digitalizacji fotografii ukazujących działania wojenne w 1939 r. Wynikało to ze spodziewanego wzrostu zainteresowania tematyką kampanii wrześniowej w związku ze zbliżającą się siedemdziesiątą rocznicą wybuchu II wojny światowej oraz planowanymi publikacjami i projektami wystawienniczymi pozwalającymi przybliżyć szerokiemu

---

¹ Ustawa z dnia 18 grudnia 1998 r. o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu (DzU, 2007, nr 63, poz. 424 z późn. zm.).

odbiorcy (zwłaszcza młodzieży) obraz Września '39. W rezultacie powstał pomysł wydania albumu poświęconego tamtym wydarzeniom, którego podstawę miała stanowić dokumentacja przechowywana w archiwum Instytutu. Podjęte wówczas kilkuletnie prace zaowocowały zebraniem cennych doświadczeń i spostrzeżeń dotyczących nie tylko samych fotografii, lecz także metodyki gromadzenia i wykorzystywania zdjęć oraz tworzenia kolekcji kopii cyfrowych.

Rozpoczynając digitalizację fotografii, przyjęto, iż obejmie ona wszystkie dostępne zdjęcia związane z kampanią wrześniową znajdujące się w zbiorach IPN. W celu wytypowania materiałów do digitalizacji przeprowadzono kwerendę w zasobie archiwalnym Instytutu, zarówno w części odziedziczonej po dawnej Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, jak i w dokumentacji aparatu represji reżimu komunistycznego. Poszukiwaniami objęto także zasób zgromadzony w jednostkach terenowych IPN – oddziałach i delegaturach, posiadających własne zbiory archiwalne. Wskazane materiały skanowano, wprowadzono do bazy ZEUS, a następnie opracowywano².

Wraz z postępem prac związanych z digitalizacją poszerzała się wiedza pozwalająca klasyfikować fotografie pod względem pochodzenia, charakteru i ich wartości badawczej. Wyniki kwerendy wykazały, że zdecydowana większość zdjęć (ok. 1500) związanych z kampanią wrześniową znajduje się wśród materiałów po byłej Głównej Komisji, natomiast w zbiorach po aparacie bezpieczeństwa PRL występują tylko pojedyncze fotografie dotyczące tego tematu.

Zdjęcia ze spuścizny po GKBZpNP znajdują się wśród archiwaliów luźnych, zgromadzonych w wydzielonym zbiorze fotograficznym oraz w albumach, stanowiących uzupełnienie tego zbioru. Wspomniany zestaw powstał w dawnym archiwum Głównej Komisji jako kolekcja pomocnicza służąca realizacji działalności ustawowej Komisji (głównie dochodzeniowo-śledczej i badawczej w zakresie zbrodni hitlerowskich), co miało decydujący wpływ na sposób jego powstawania, dobór pozyskiwanych zdjęć, metodykę przyjętą przy opracowywaniu i przechowywaniu odbitek³. Fotografie uporządkowane były według klucza ogólnych haseł tematycznych odpowiadających potrzebom Komisji, przez co zostały rozproszone wśród wielu tematów: nie tylko „kampania wrześniowa” i „działania wojenne”, lecz także m.in. „zniszczone miasta i wsie”, „egzekucje”, „życie okupacyjne”, „fotografie zbrodniarzy”, „jeńcy wojenni”, „obozy jenieckie” itp. W obrębie tematów zdjęcia porządkowano według miejsc i kolejnych numerów inwentarzowych, bez zachowania układu chronologicznego. Prowadziło to do rozbicia spójności serii i kolekcji, a przez to do zatarcia pierwotnego kontekstu pochodzenia i autorstwa fotografii⁴.

² Szerzej na temat bazy ZEUS i stosowanych w IPN metod opracowywania fotografii zob.: P. Chojnacki, R. Morawski, *Digitalizacja i opracowanie fotografii z zasobu Instytutu Pamięci Narodowej w systemie „ZEUS”*, „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej” 2009, t. 2, s. 195–206.

³ Na temat tego zbioru, dziejów aktotwórcy i procesów archiwalnych zob.: I. Gass, *Zbiór fotografii Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce – Instytut Pamięci Narodowej*, „Fotografia” 1988, nr 3/4, s. 54–57; *idem*, *Zbiór fotografii Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu – Instytutu Pamięci Narodowej*, „Archiwista” 1993, nr 88, s. 49–56.

⁴ Przykładowo zdjęcia dotyczące walk we Wrześniu '39, znalezione razem po wojnie w poniemieckim domu w Tarnobrzegu, zostały rozproszone pod różnymi hasłami tematycznymi (m.in. „Walka z polskością i religią – profanacja”, „Działania wojenne I – wrzesień 1939 – Końskie”, „Działania wojenne I – wrzesień 1939 – Warszawa”, „Obozy jenieckie – nieustalone”, „Życie okupacyjne – Warszawa”, „Zniszczone miasta – Radom”, „Zniszczone miasta – Radomsko”, „Zniszczone wsie – Kieleckie”, „Zniszczone miasta –

Znacznie zmniejszało to ich wartość poznawczą i zacierało wzajemne powiązanie. Obok siebie występowały więc oryginały i reprodukcje zdjęć ze zbiorów własnych, a także reprodukcje (często wtórne) zdjęć z publikacji oraz fotografii znajdujących się w zbiorach innych instytucji – krajowych i zagranicznych – archiwalnych (np. Archiwum Dokumentacji Mechanicznej, Archiwum m.st. Warszawy, Centralne Archiwum Wojskowe, Wytwórnia Filmów Dokumentalnych, Bundesarchiv Koblenz) i muzealnych (np. Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu, Muzeum Stutthof w Sztutowie, Państwowe Muzeum na Majdanku).

Przeгляд materiałów poddanych digitalizacji pozwolił na wyciągnięcie wielu wniosków co do pochodzenia, charakteru i okoliczności powstania fotografii dotyczących kampanii wrześniowej, przechowywanych w zbiorach IPN⁵. Zdecydowaną większość zdjęć wykonali Niemcy. Wynikało to z faktu szerszej dostępności w Niemczech do taniego sprzętu fotograficznego i niezbędnych materiałów (klisz negatywowych) oraz rozpowszechnionej wówczas mody na fotografowanie. Wielu niemieckich żołnierzy we wszystkich rodzajach wojsk i formacji paramilitarnych, od wyższych oficerów po szeregowych, wyruszyło na wojnę z aparatem i w miarę możliwości dokumentowało jej przebieg. Powstałe w ten sposób fotografie były umieszczane w prywatnych albumach, przechowywane w kolekcjach zdjęć luźnych⁶ oraz trafiały do pamiątkowych albumów jednostek wojskowych⁷.

Oprócz zdjęć wykonywanych okazjonalnie, na prywatny użytek, we wrześniu 1939 r. powstała ogromna dokumentacja fotograficzna i filmowa sporządzona przez Niemców w celach propagandowych. Możemy w niej wyróżnić:

– dokumentację wytworzoną przez specjalnie sformowane kompanie propagandowe (Propagandakompanie – PK), przydzielone do poszczególnych armii walczących na froncie w Polsce i dokumentujące przebieg kampanii na zlecenie władz III Rzeszy według wytycznych Ministerstwa Propagandy i Oświecenia Publicznego. Powstałe fotografie trafiały do centralnych instytucji niemieckich w Berlinie i były zamieszczane (po odpowiedniej selekcji) w rozsyłanych serwisach prasowych, przekazywane agencjom prasowym (w tym zagranicznym), a także drukowane w prasie i publikacjach książkowych⁸;

– Końskie”, „Działania wojenne VII – zniszczenia”, „Działania wojenne VII – uzbrojenie” i in.), często trafiając między fotografie z innych okresów wojny. Szerzej problem ten omówiono w publikowanym tu tekście: K. Ślusarski, T. Stempowski, „Wydzielony zbiór fotografii byłej Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu”, s. 173–210.

⁵ O fotografiach z kampanii wrześniowej znajdujących się w zbiorach IPN zob.: J.Z. Sawicki, T. Stempowski, *Znane i nieznanne [w:] 1939: Wojna zwykłych ludzi*, „Dodatek Tygodnika Powszechnego” – „Tygodnik Powszechny” 2009, nr 36, s. 23–24; J.Z. Sawicki, T. Stempowski, współpr. K.W. Ślusarski, *Wrzesień 1939 roku w fotografii [w:] Spojrzenie na polski Wrzesień 1939 roku*, red. T. Kondracki, Warszawa 2011, s. 35–59.

⁶ Przykładami tego typu albumów przechowywanych w IPN są: album „Der Kampf bricht los!” (AIPN, GK Albumy 36), album Hansa Dreschera (AIPN, GK Albumy 10–11), album Hansa Rottenberga (AIPN, GK Albumy 80) oraz kolekcja fotografii z Tarnobrzega (AIPN, GK Zbiór fotografii nr inw. 59014–59098). Do tej grupy można także zaliczyć album funkcjonariusza gestapo Hermanna Baltruschata (AIPN, GK Albumy 85).

⁷ Przykładami albumów jednostek i formacji wojskowych z zasobu IPN są: album 19. Batalionu Łączności 19. DP (AIPN, GK, Albumy 55), album 1. kompanii strzelców motocyklowych 13. pułku strzelców (AIPN, GK Albumy 25) oraz album „Selbstschutz Westpreussen” (AIPN, GK Albumy 118).

⁸ W zbiorach IPN znajduje się dwutomowy album Samodzielnego plutonu Propagandowego Lotnictwa „Prusy Wschodnie” pt. „Kriegsdokumente Selbständiger Luftwaffenpropagandazug Ostpreussen.

– dokumentację wytworzoną w trakcie działań wojennych przez zawodowych fotografów i reporterów niemieckich, którzy będąc świadkami wydarzeń (np. Sönnke w Gdańsku), spontanicznie i bez ścisłego powiązania z działalnością oficjalnej propagandy robili zdjęcia wykorzystywane później w działalności komercyjnej (masowo wykonywane odbitki poszczególnych zdjęć luzem lub w specjalnych albumach)⁹;

– dokumentację wykonywaną w jednostkach armii niemieckiej i innych formacjach, przeznaczoną do albumów pamiątkowych tych oddziałów.

W ten sposób zidentyfikowano bogatą dokumentację kampanii wrześniowej, ale widzianej oczami agresora. Zarówno w fotografiach prywatnych, jak i komercyjnych oraz propagandowych można dostrzec powielanie schematów narzuconych przez propagandę reżimu narodowosocjalistycznego, zwłaszcza w sposobie doboru fotografowanego obiektu i sporządzonych opisach. Zdjęcia ukazują codzienne życie żołnierzy, rozbity sprzęt (głównie polski), ślady walk (m.in. spalone domy, zniszczona infrastruktura przemysłowa i drogowa), jeńców, ludność cywilną (w tym uchodźców i ludność żydowską), krajobrazy i architekturę. Żołnierze polscy przedstawiani są głównie jako jeńcy (często ze spuszczoneymi głowami) lub polegli. Podobnie sfotografowana jest ludność cywilna¹⁰.

Niewiele zachowało się zdjęć z kampanii wrześniowej wykonanych ręką polskich autorów. Wynika to przede wszystkim ze zdecydowanie mniejszej dostępności do aparatów i materiałów fotograficznych, ale także niekorzystnym przebiegiem działań wojennych i późniejszych losów ludności polskiej. Można przypuszczać, że znaczna część fotografii uległa zniszczeniu lub zaginęła jeszcze w trakcie walk, a także w kolejnych latach okupacji. Przepadły wówczas polskie materiały filmowe i fotograficzne powstałe dla celów propagandowych i dokumentacyjnych¹¹. Te zdjęcia, które przetrwały i znajdują się w zbiorach po dawnej Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, są najczęściej anonimowe, ze szczątkowym, niepełnym opisem, o niepewnym pochodzeniu i okolicznościach powstania¹². Często też odnajdywane są reprodukcje zdjęć z okresu przedwojennego (z manewrów i ćwiczeń wojskowych)¹³, które były wykorzystywane po 1945 r. jako materiał ilustrujący II wojnę światową, z błędnymi lub nieprecyzyjnymi opisami.

Herbst 1939” (AIPN, GK Albumy 63–64). Na temat niemieckich kompanii propagandowych istnieje bogata literatura, np.: G. Paul, *Aufstand der Bilder: Die NS-Propaganda vor 1933*, Bonn 1962; B. Boll, *Das Bild als Waffe. Quellenkritische Anmerkungen zum Foto- und Filmmaterial der deutschen Propagandatruppen 1938–1945*, „Zeitschrift für Geschichtswissenschaft” 2006, t. 11, s. 937–1028 [974–998]; M. Arani, *Die Fotografien der Propagandakompanien der deutschen Wehrmacht als Quellen zu den Ereignissen im besetzten Polen 1939–1945*, „Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung” 2011, t. 60, nr 1, s. 1–49.

⁹ Przykładami takiej działalności są albumy *Danzigs Befreiung* – wyd. Foto-Sönnke (AIPN, GK Albumy 1) i *Bielitz. Unsere Heimat ist wieder Deutsch* – wyd. Foto Pernstorfer (AIPN, GK Albumy 2), a także ulotka handlowa Ericha Körbera z Legnicy z wykazem oferowanych przez niego kilkudziesięciu fotografii ukazujących działania 18. DP Wehrmachtu w Polsce między 24 VIII a 14 X 1939 r. („Kriegsfotos aus dem Bereich der 18. Div. in Polen”) dołączona do albumu Hansa Rothenbergera (AIPN, GK Albumy 80).

¹⁰ Szerzej na temat zdjęć niemieckich z września 1939 r. zob.: J.Z. Sawicki, T. Stempowski, współpr. K.W. Ślusarski, *op. cit.*, s. 45.

¹¹ *Ibidem*, s. 46.

¹² Przykładem może być los fotografii Antoniego Snawadzkiego wykonanych w Warszawie przed i w trakcie oblężenia oraz dokumentujących zniszczenia stolicy w wyniku walk. Część oryginalnych fotografii trafiła do zasobu Głównej Komisji. Kolekcja ta została przedstawiona w albumie *Okaleczone miasto – Warszawa ’39. Wojenne zniszczenia obiektów stolicy w fotografiach Antoniego Snawadzkiego*, oprac. M. Majewski, Warszawa 2009.

Zdjęcia z września 1939 r. przedstawiające agresję sowiecką w zbiorach byłej GKBZpNP niemal nie występują. Są to pojedyncze fotografie wykonane przez Niemców przy okazji spotkania się jednostek obu armii. Brak zainteresowania Komisji kwestią udziału Związku Radzieckiego w agresji na Polskę wynikał z przyczyn doktrynalnych i światopoglądowych charakterystycznych dla ustroju komunistycznego, co skutkowało wyłącznym skupieniem się tej instytucji na zbrodniach niemieckich. Niewielka liczba zdjęć wykonanych przez Sowieców we wrześniu 1939 r. znajduje się wśród materiałów fotograficznych pozyskanych z archiwów krajów byłego ZSRR w latach dziewięćdziesiątych. Zbiór ten przekazany został później z Archiwum MSW do Instytutu Pamięci Narodowej¹⁴. Są to jednak reprodukcje, głównie zdjęć propagandowych (często fotosów pochodzących z filmów), z których część była najprawdopodobniej inscenizowana już po zakończeniu działań wojennych.

W wyniku kwerendy w zasobie jednostek terenowych IPN ustalono, że tylko pięć oddziałów i trzy delegatury¹⁵ posiada fotografie dotyczące wydarzeń z września 1939 r. Wśród nich przeważają reprodukcje bądź duplikaty zdjęć ze zbiorów Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. Nieliczne fotografie oryginalne są zbliżone tematycznie do grup omówionych przy okazji charakterystyki zdjęć znajdujących się w zbiorze GKBZpNP. Także w przypadku zbiorów „terenowych” autorami zdecydowanej większości fotografii byli Niemcy.

W trakcie wstępnych prac nad przygotowaniem publikacji poświęconej kampanii wrześniowej postanowiono skupić się na przedstawieniu przebiegu walk z punktu widzenia strony polskiej. Tym samym zdecydowano się zrezygnować z – bardzo rozpowszechnionego wśród wydawców – wykorzystania materiałów pochodzenia niemieckiego, przenoszących do świadomości odbiorców obrazy stworzone przez propagandę nazistowską¹⁶. Wobec braku dostatecznej liczby zdjęć w zasobie własnym podjęto decyzję o przeprowadzeniu poszukiwań w zbiorach innych archiwów i muzeów w kraju. W rezultacie ustalono, że najwięcej fotografii związanych z Wrześniem '39 (536 szt.) posiada Narodowe Archiwum Cyfrowe (do 2008 r. Archiwum Dokumentacji Mechanicznej). Znajdują się one w dwóch zespołach:

– „Archiwum fotograficzne Stefana Bałuka”¹⁷ (reprodukcje zdjęć polskich, niemieckich oraz fotosów z niemieckich filmów propagandowych);

¹³ Najczęściej wykorzystywane są zdjęcia i fotosy z wielkich manewrów prowadzonych we wrześniu 1938 r. na Polesiu i w okolicach Rzeszowa.

¹⁴ AIPN, 188/300–342.

¹⁵ Oddziały IPN w Gdańsku, Krakowie, Łodzi, Rzeszowie, Wrocławiu i delegatury IPN w Bydgoszczy, Kielcach i Olsztynie.

¹⁶ Przykładem może być znane zdjęcie mjr. Henryka Sucharskiego siedzącego z opuszczoną głową po kapitulacji załogi Westerplatte i opierającego się na szabli oraz zdjęcie przedstawiające wyłamywanie przez niemieckich żołnierzy polskiego szlabanu granicznego. Obie fotografie zostały wykonane w celach propagandowych, przy czym druga z nich została zainscenizowana przez Niemców na potrzeby reporterów kilka dni po zajęciu przez nich Gdańska. Zob.: T. Stempowski, *Złamany szlaban* [w:] *1939: Wojna zwykłych ludzi*, „Dodatek Tygodnika Powszechnego” – „Tygodnik Powszechny” 2009, nr 36, s. 24; J.Z. Sawicki, T. Stempowski, współpr. K.W. Ślusarski, *op. cit.*, s. 43–44.

¹⁷ Zob.: *Archiwum Dokumentacji Mechanicznej. Przewodnik po zasobie fotografii 1840–2004*, oprac. J. Boniecki, Warszawa 2005, s. 175–177.

– „Wydawnictwo Prasowe Kraków–Warszawa”¹⁸ (w zdecydowanej większości niemieckie zdjęcia propagandowe).

Niewielkie kolekcje zdjęć związanych z działaniami wojennymi w 1939 r. znajdują się w zbiorach Centralnego Archiwum Wojskowego¹⁹, Muzeum Wojska Polskiego, Wojskowego Biura Badań Historycznych, a także w Centralnej Bibliotece Wojskowej w Warszawie oraz w Muzeum Ziemi Sochaczewskiej i Pola Bitwy nad Bzurą w Sochaczewie. We wszystkich tych instytucjach, podobnie jak w przypadku zbiorów Głównej Komisji, mamy do czynienia z przemieszaniem fotografii – zarówno oryginałów, jak i reprodukcji – oraz z dominującą liczbą zdjęć pochodzenia niemieckiego. Zdarza się spotykać podobne fotografie (głównie niemieckie propagandowe) występujące jednocześnie w zbiorach kilku instytucji.

Kłęska Polski w 1939 r., niekorzystny przebieg II wojny światowej oraz zmiany polityczne po jej zakończeniu spowodowały, że wielu obywateli polskich znalazło się poza jej terytorium i następnie zostało zmuszonych do pozostania na emigracji. Wraz z nimi poza granicami kraju znalazły się świadectwa materialne ich losów, utrwalone zarówno w formie dokumentów, jak i fotografii. Część z nich trafiła do zbiorów polskich placówek emigracyjnych (np. Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie), ośrodków Polonii, uległa rozproszeniu w zbiorach prywatnych. Ograniczone fundusze będące w dyspozycji lokalnych ośrodków i środowisk emigracyjnych oraz postępująca asymilacja potomków emigrantów powoduje, że zbiory większości z nich są pozbawione właściwej merytorycznej opieki i praktycznie pozostają nieznanemu gronu polskich badaczy.

Pewna liczba materiałów archiwalnych, w tym także dokumentacja fotograficzna powstała w czasie wojny lub po jej zakończeniu, znalazła się w instytucjach zagranicznych. Dokumentacja wytworzona we wrześniu 1939 r. przez Niemców, która nie uległa zniszczeniu w trakcie działań wojennych, trafiła różnymi drogami zarówno do archiwów niemieckich, jak i odpowiednich instytucji w państwach zwycięskich – głównie Wielkiej Brytanii, Stanów Zjednoczonych i Związku Sowieckiego.

Równocześnie z digitalizacją i opracowaniem zdjęć z 1939 r. przechowywanych w zasobie IPN oraz rozpoznaniem zbiorów innych instytucji w kraju rozpoczęto poszukiwania informacji o dokumentacji związanej z kampanią wrześniową, znajdującej się w zagranicznych placówkach archiwalnych i muzealnych, agencjach prasowych i fotograficznych.

Rozwój Internetu wpłynął na postęp digitalizacji materiałów i udostępniania ich w formie cyfrowej. Pojawiają się w nim tworzone przez różne instytucje platformy umożliwiające zapoznanie się z ich zbiorami, a niekiedy z udostępnionymi do przeglądania kopiami cyfrowymi zgromadzonych fotografii. Przykładem takiej działalności w Polsce może być Narodowe Archiwum Cyfrowe²⁰, a za granicą np. Bundesarchiv w Koblencji²¹, Imperial War Museum w Londynie²², amerykańskie National Archives and Records

¹⁸ *Ibidem*, s. 79–99. Zob. także: *Archiwum fotograficzne Wydawnictwa Prasowego Kraków–Warszawa (1939–1945): informator*, oprac. E. Górecka, L. Herzog, M. Tempel, Warszawa 1972.

¹⁹ M.in. kolekcja „Kampania wrześniowa 1939 r.” (kolekcja nr 63) licząca 213 j.a. (wg informacji dostępnej na http://www.caw.wp.mil.pl/zasob/index_zas.htm; dostęp 11 V 2012 r.).

²⁰ <http://www.nac.gov.pl>.

²¹ <http://www.bild.bundesarchiv.de>.

²² <http://www.iwm.org.uk/collections/search>.

Administration (NARA)²³ i United States Holocaust Memorial Museum w Waszyngtonie (USHMM)²⁴, Instytut Yad Vashem²⁵, czy agencje prasowe (warto wspomnieć o stronach „Life’a”²⁶ i Polskiej Agencji Prasowej²⁷). Także część specjalistycznych ośrodków muzealno-archiwalnych udostępnia swoje zbiory w Internecie – np. niemiecki Bildarchiv Preussischer Kulturbesitz²⁸, izraelskie Ghetto Fighter’s House Museum²⁹, brytyjskie National Collection of Aerial Photography³⁰ i Royal Air Force Museum³¹. Normą stało się publikowanie tu informacji o posiadanych kategoriach zbiorów (np. Centralne Archiwum Wojskowe³²).

Osobną grupę źródeł wiadomości o fotografiach stanowią istniejące w Internecie strony tematyczne i hobbyistyczne, fora internetowe (np. forum dyskusyjne miesięcznika „Odkrywca”³³) oraz portale aukcyjne (np. Allegro.pl, eBay). Na stronach i forach umieszczane są – często bez oglądania się na prawa autorskie – zdjęcia dostępne w sieci (w formie kopii lub tzw. podlinkowania), reprodukowane z publikacji bądź znajdujące się w posiadaniu twórców strony lub użytkowników forum³⁴. Na portalach aukcyjnych natomiast pojawiają się oferowane do sprzedaży fotografie znajdujące się dotąd w zbiorach prywatnych. W ten sposób można natrafić na materiały o różnej wartości naukowej i dokumentalnej, nieznane dotychczas i niedostępne dla badaczy.

W ostatnich latach IPN pozyskał do zasobu archiwalnego cztery kolekcje materiałów fotograficznych, w których znajdują się zdjęcia związane z kampanią wrześniową. W dwóch przypadkach mamy do czynienia z dokumentacją pozyskaną z zagranicznych placówek archiwalnych, pozostałe to wynik kontaktów z badaczami i antykwariuszami.

W 2008 r. Instytut otrzymał kopie cyfrowe ok. 1700 fotografii³⁵ znajdujących się w zbiorach NARA w College Park. Są to niemal wyłącznie zdjęcia niemieckie o bardzo szerokiej tematyce wykonane przez fotoreporterów kompanii propagandowych. Dotyczą one nie tylko kampanii wrześniowej, lecz także podpisania paktu Ribbentrop–Mołotow, pierwszych lat okupacji, przygotowań i przebiegu ataku III Rzeszy na Związek Sowiecki. Materiały zostały pozyskane na zasadzie ogólnego dostępu zainteresowanych do dokumentacji zgromadzonej w NARA i będącej w tzw. domenie publicznej. Instytut Pamięci Narodowej przeprowadził digitalizację zdjęć, a National Archives and Records Administration wyraziły zgodę na ich wykorzystywanie przez IPN w działalności ustawowej. Należy zaznaczyć, że praktyką NARA jest niepobieranie opłat za skanowanie udostępnianych materiałów, jeżeli strona zainteresowana wykonuje to we własnym zakresie

²³ <http://www.archives.gov/research/military/vw2/photos>.

²⁴ <http://www.ushmm.org/research/collections/photo/>.

²⁵ <http://collections.yadvashem.org/photosarchive/en-us>.

²⁶ <http://images.google.com/hosted/life>.

²⁷ <http://fotobaza.pap.pl/fotoweb/Grid.fwx>.

²⁸ http://bpggate.picturemaxx.com/webgate_cms/en/article/33.html?nav=bpk.

²⁹ <http://www.gfh.org.il/Eng>.

³⁰ <http://aerial.rcahms.gov.uk>.

³¹ http://www.rafmuseum.org.uk/london/collections/photographic/aerial_photos.cfm.

³² <http://www.caw.wp.mil.pl/pl/1.html>.

³³ <http://odkrywca.pl/forum.php>.

³⁴ Września 1939 r. dotyczą wątki m.in. na: http://odkrywca.pl/forum.php?id_forum=10 (dostęp 20 V 2012 r.); <http://www.forum-der-wehrmacht.de/index.php> (dostęp 20 V 2012 r.).

³⁵ AIPN, 2196.

(na własnym sprzęcie). Wydatki Instytutu ograniczały się więc jedynie do pokrycia kosztów delegacji oraz pobytu swoich pracowników w Stanach Zjednoczonych. Obecnie pozyskane fotografie IPN może wykorzystywać we wszystkich aspektach swojej działalności (m.in. publikacjach, działalności edukacyjnej i badawczej), a także udostępniać je wnioskodawcom. Jednak za każdym razem zarówno IPN, jak i wnioskodawcy zobowiązani są do wskazania NARA jako źródła pochodzenia tych zdjęć.

W 2009 r. Instytut uzyskał kopie cyfrowe 2386 fotografii wykonanych przez amerykańskiego fotografa i filmowca Julię Bryana, który we wrześniu 1939 r. przebywał w oblężonej Warszawie i dokumentował sytuację w stolicy Polski³⁶. Ogromna wartość tych materiałów polega na tym, że jest to jedyna tego typu kolekcja zdjęć wykonanych po polskiej stronie frontu we wrześniu 1939 r.³⁷ Pozyskanie tego zbioru ikonograficznego nie byłoby możliwe bez współpracy z United States Holocaust Memorial Museum³⁸, gdzie trafiły zdjęcia wraz ze spuścizną po autorze, oraz życzliwości syna dokumentalisty – Sama Bryana. Oryginały fotografii i klisz znajdujących się w zbiorach USHMM zostały zdigitalizowane na miejscu przez pracowników IPN. Wykonane kopie cyfrowe (o wysokiej jakości – 600 dpi, rozmiar obrazu nie mniejszy niż 13 × 18 cm, format TIFF) znalazły się w zasobie Instytutu, natomiast drugi zestaw skanów przekazano USHMM. IPN otrzymał zgodę USHMM i S. Bryana (spadkobiercy właściciela praw autorskich³⁹) na nieodpłatne wykorzystywanie materiałów w trakcie realizacji swoich zadań ustawowych oraz udostępnianie ich innym wnioskodawcom (zgodnie z zasadami obowiązującymi w IPN). W przypadku starań wnioskodawców zewnętrznych o kopię i prawo do publikacji muszą oni wystąpić o zgodę do przedstawicielstwa USHMM w Polsce, zgodnie z procedurami właściwymi dla tej instytucji.

W obu opisanych wyżej przypadkach pozyskano do zbiorów Instytutu Pamięci Narodowej jedynie kopie cyfrowe materiałów. Wynika to z faktu, iż oryginały przechowywane w zagranicznych instytucjach archiwalnych i muzealnych stanowią integralną część zasobu tych jednostek, znajdującego się pod prawną ochroną przepisów obowiązujących w danym kraju. Podobnie jak w Polsce, niemożliwe jest ich wyłączenie z zasobu i przekazanie na trwałe innej instytucji zagranicznej. Podkreślić jednak trzeba, że kopie cyfrowe – o odpowiednich parametrach technicznych – wzbogacają zasób instytucji pozyskującej w niemal równym stopniu jak same oryginały. Ważne jest, aby nowemu nabytkowi towarzyszyło zawarcie precyzyjnej umowy pozwalającej jednostce pozyskującej na wykorzystywanie otrzymanych materiałów nie tylko do przeglądu i udostępniania, lecz także w działalności edukacyjnej (np. na wystawach lub w publikacjach). Należy również zadbać o zapewnienie możliwości przekazywania zainteresowanym wnioskodawcom kopii wtórnych⁴⁰. Zapisy muszą również zabezpieczać interes instytucji

³⁶ AIPN, 2353.

³⁷ O autorze zdjęć, okolicznościach ich powstania i losach kolekcji zob.: *Oblężenie Warszawy w fotografii Julię Bryana / Siege of Warsaw in the photographs of Julien Bryan*, red. J.Z. Sawicki, T. Stempowski, Warszawa 2010.

³⁸ Podstawą jest umowa o współpracy między IPN i USHMM z 2009 r. umożliwiająca m.in. wymianę informacji o zasobach i kopii materiałów archiwalnych.

³⁹ Kwestie te szczegółowo reguluje umowa zawarta przez IPN z Samem Bryanem.

⁴⁰ W przypadku IPN wnioskodawca może wystąpić o kopię udostępnionych materiałów (co do których nie ma przesłanek uniemożliwiających ich kopiowanie np. z powodu praw autorskich) zgodnie z zasadami obowiązującymi w archiwach państwowych. W sytuacji planowanego wykorzystywania ich

przekazującej, np. poprzez gwarancję wskazywania jej jako źródła pochodzenia zdjęć i możliwość wykorzystania efektów digitalizacji w swojej działalności.

Obecnie Instytut Pamięci Narodowej kontynuuje poszukiwanie materiałów fotograficznych, filmowych i dźwiękowych dotyczących Polski i losów Polaków w XX w. znajdujących się w posiadaniu zagranicznych instytucji archiwalnych i muzealnych, a także działających za granicą placówek i środowisk polonijnych. Szczególne znaczenie ma odnalezienie i rozpoznanie najistotniejszych elementów materialnej spuścizny po pokoleniach wojennej i powojennej emigracji pozostających w funkcjonujących jeszcze ośrodkach polonijnych, jak również w rękach prywatnych. W przyszłości zbiory te mogą ulec rozproszeniu, zniszczeniu lub trafić do zagranicznych archiwów, gdzie będą materiałami o niskiej randze i przez to staną się niedostępne dla polskich badaczy. Wiele spośród placówek polonijnych z racji ograniczonych środków finansowych i zasobów kadrowych (a niekiedy i lokalowych) nie ma możliwości należytego uporządkowania, merytorycznego opracowania i przechowywania zgromadzonych zbiorów. Stąd IPN stara się pozyskiwać i sprowadzać do kraju zarówno oryginały, jak i kopie cyfrowe materiałów. Szczególną szansę daje współpraca z instytucjami w zakresie rozpoznania i digitalizacji zbiorów, podobnie jak to miało miejsce w przypadku fotografii z NARA i USHMM.

Zupełnie inne doświadczenia zdobyto w trakcie pozyskiwania dwóch kolekcji fotografii ze zbiorów prywatnych, udostępnianych przez właścicieli lub zaoferowanych do sprzedaży. W 2011 r. do zasobu Instytutu włączono kopie cyfrowe albumu Ottmara Kreisela⁴¹ znajdującego się w posiadaniu mieszkających w Niemczech członków jego rodziny. Album zawiera 198 fotografii z okresu służby autora w jednostkach Służby Pracy Rzeszy (Reichsarbeitsdienst – RAD) i formacjach pomocniczych Wehrmachtu w końcu lat trzydziestych, w tym także w czasie kampanii wrześniowej w Polsce. Dzięki życzliwości dr Sybille Kreisel oryginał albumu został wypożyczony od obecnych właścicieli i zdigitalizowany w Biurze Udostępniania i Archiwizacji Dokumentów, a następnie zwrócony do Niemiec wraz z drugim zestawem kopii cyfrowych. Wykonane kopie włączono do zasobu Instytutu, uzyskując jednocześnie zgodę właścicieli albumu na nieodpłatne wykorzystanie ich w dalszej działalności.

Również w 2011 r. Instytut nabył niewielką kolekcję 47 zdjęć, z których większość została wykonana przez niemieckiego policjanta tuż po zajęciu Warszawy i w pierwszych tygodniach okupacji, a kilka – przez żołnierza niemieckiego w Warszawie i Białej Podlaskiej, prawdopodobnie wiosną lub latem 1941 r. Kolekcja została zaoferowana IPN do kupienia przez osobę prywatną z Luksemburga za pośrednictwem pracownika Niemieckiego Instytutu Historycznego w Warszawie. Po negocjacjach oryginały zdjęć zostały zakupione i wzbogaciły zbiory Instytutu⁴². Jednocześnie starano się wypracować procedury umożliwiające zakup materiałów na rynku antykwarycznym. Okazało się, że jest to zadanie niezmiernie trudne. Instytut z racji uwarunkowań prawnych i strukturalnych nie może brać udziału w aukcjach na zagranicznych i krajowych portalach

w publikacjach musi każdorazowo zwrócić się on na piśmie o zgodę na to do dyrektora Biura Udostępniania i Archiwizacji Dokumentów IPN. Jednocześnie jest zobligowany do podania Instytutu Pamięci Narodowej jako źródła pochodzenia publikowanych materiałów.

⁴¹ AIPN, 2518.

⁴² AIPN, 2329.

aukcyjnych. Wymagałoby to stworzenia konta na takim portalu i zaplanowania odpowiednich środków finansowych w budżecie IPN na jego funkcjonowanie, a także wyposażeń wyznaczonych pracowników w pełnomocnictwa do uczestnictwa w licytacjach. Aukcje trwają zwykle kilka, kilkanaście dni, co stanowi zbyt krótki czas na przeprowadzenie procedury przez wszystkie zainteresowane komórki organizacyjne. Jednocześnie pojawienie się wśród licytujących instytucji takiej jak IPN mogłoby doprowadzić do znaczącego podbicia ceny. Dochodzą do tego komplikacje o charakterze formalno-finansowym, jak choćby fakt, że sprzedający – osoba prywatna – nie może wystawić faktury ani rachunku na zakupione materiały, co jest wymagane przy rozliczeniach w jednostce budżetowej, jaką jest IPN. Ciekawym rozwiązaniem może być zakup materiałów przez osobę prywatną lub fundację, a następnie ich przekazanie (odsprzedanie) do Instytutu. Taką praktykę stosują z powodzeniem niektóre instytucje zagraniczne, np. USHMM. Jednak wykorzystanie analogicznej opcji przez IPN, zwłaszcza w przypadku późniejszego odkupywania materiałów, mogłoby wystawić Instytut na krytykę i dać podstawę do zarzutów o udział w „podejrzanych transakcjach”.

Do chwili obecnej nie powstała centralna baza danych obejmująca zbiory fotograficzne różnych instytucji zebrane w jednym środowisku operacyjnym. Poszukiwanie materiałów fotograficznych i prowadzenie tradycyjnych kwerend jest czasochłonne i kosztowne. W rezultacie dostęp do zdjęć związanych np. z kampanią wrześniową jest utrudniony, zwłaszcza kiedy część materiałów nadal pozostaje niezdigitalizowana. Stworzenie takiej bazy danych przez jedną z wiodących instytucji zajmujących się dziejami Polski w czasie II wojny światowej – w oparciu zarówno o zbiory własne, jak i instytucji współpracujących – znacznie ułatwiłoby wnioskodawcom poszukiwania. Jednocześnie autorytet takiej instytucji pozwalałby stworzyć standard opisu merytorycznego fotografii, który mógłby być potem wykorzystywany jako wzorzec. Dotyczy to sytuacji, kiedy dane zdjęcie występuje z różnymi, często sprzecznymi ze sobą podpisami.

Także w przypadku archiwum IPN fotografie dotyczące Września '39 rozproszone są wśród innych materiałów i nie tworzą jednej spójnej tematycznie kolekcji. Można je znaleźć w różnych grupach zbiorów, często o bardzo zróżnicowanej tematyce. Kopie cyfrowe uporządkowane zostały w obrębie jednego hasła tematycznego tylko w programie ZEUS, ale z rozbiciem na zbiory: poszczególnych oddziałów Instytutu, byłej Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu oraz materiałów znajdujących się w posiadaniu Biura Udostępniania i Archiwizacji Dokumentów.

W przypadku powstania jednej kolekcji tematycznej fotografii – grupującej materiały własne oraz uzyskane z innych instytucji – pojawiłaby się dla badaczy szansa nie tylko szybkiego dotarcia do interesujących ich materiałów, ale przede wszystkim możliwość zapoznania się z nimi w jednym miejscu. Należy również zaznaczyć, że wnioskodawca, który chce wykorzystać jakieś zdjęcie w realizacji projektu wydawniczego lub badawczego, musi zwrócić się o zgodę do instytucji posiadającej prawa majątkowe, ale kopię może otrzymać z instytucji udostępniającej. Przykładem mogą tu być zdjęcia J. Bryana. Po sukcesie wystawy i publikacji albumowych wzrosło zainteresowanie tymi materiałami, których oryginały wciąż pozostają w Stanach Zjednoczonych i z tego powodu byłyby w Polsce trudno dostępne.

Łatwiejszy dostęp do fotografii umożliwiłby wprowadzenie ich do szerokiego obiegu naukowego jako nowego materiału źródłowego i ikonograficznego. Pozyskane do-

tychczas przez IPN materiały zaowocowały powstaniem kilku publikacji albumowych („*A więc wojna...*”. *Ludność cywilna we wrześniu 1939 r.*⁴³, *Oblężenie Warszawy w fotografii Julienu Bryana i Kolory wojny*⁴⁴). Zostały także wykorzystane na wystawie poświęconej Julienowi Bryanowi zorganizowanej w Warszawie we współpracy z Domem Spotkań z Historią⁴⁵. Trzeba podkreślić, że korzyści z opisanej tu formy popularyzacji materiałów ikonograficznych odniosły wszystkie zainteresowane i współpracujące instytucje.

---

⁴³ „*A więc wojna...*”. *Ludność cywilna we wrześniu 1939 r.*, oprac. P. Rokicki, Warszawa–Lublin 2009.

⁴⁴ *Kolory wojny. Oblężenie Warszawy w barwnej fotografii Julienu Bryana / The Colors of War. The Siege of Warsaw in Julien Bryan's Color Photographs*, Warszawa 2010.

⁴⁵ „Amerykanin w Warszawie. Stolica w obiektywie Julienu Bryana 1936–74”, Dom Spotkań z Historią – Warszawa, 19 XI 2010 r. – 20 II 2011 r.

Spędzeni przez Niemców Żydzi z Przedborza. Autor nieznany, zdjęcie niemieckie znalezione w 1945 r. w poniemieckim domu w Sosnowcu (AIPN, Zbiór fotografii GK, nr inw. 19447)

Żołnierze Wehrmachtu wkraczają 3 września 1939 r. do Bielska witani przez niemieckich mieszkańców miasta. Zdjęcie z niemieckiego albumu „Bielitz. Unsere Heimat ist wieder Deutsch” (AIPN, Zbiór fotografii GK, nr inw. 22118)

Marsz niemieckiej zmotoryzowanej jednostki artylerii przeciwlotniczej drogą Ciechanów – Pułtusk 6 września 1939 r. Zdjęcie propagandowe z albumu „Kriegsdokumente Selbständiger Luftwaffenpropagandazug Ostpreussen Herbst 1939 [cz.] II” (AIPN, Zbiór fotografii GK, nr inw. 26611)

Członkowie Służby Pracy Rzeszy (Reicharbeitsdienst, RAD) eskortują grupę zatrzymanych Polaków we wrześniu 1939 r. Zdjęcie z albumu Hansa Rothenbergera (AIPN, Zbiór fotografii GK, nr inw. 46364)

Grupa żołnierzy niemieckich z 1. kompanii 13. pułku strzelców 5. Dywizji Pancernej wita czołgistę Armii Czerwonej na drodze w okolicy miasta Stryj. Zdjęcie z albumu pamiątkowego 1. kompanii 13. pułku strzelców 5. Dywizji Pancernej „Feldzug Polen” (AIPN, Zbiór fotografii GK, nr inw. 27727)

Wagon niemieckiego pociągu pancernego zniszczonego we wrześniu 1939 r. przez polską obronę pod Chojnicami. Zdjęcie ze zbiorów NARA (AIPN, 2196/20/2)

**Wysadzone 1 września 1939 r. przez polskich saperów mosty na Wiśle w Tczewie.
Po lewej most północny (kolejowy), po prawej most południowy (drogowy).
Zdjęcie ze zbiorów NARA (AIPN, 2196/29/5)**

**Furmanka z cywilnymi uchodźcami na ulicy Mławy zajętej we wrześniu 1939 r.
przez wojska niemieckie. Zdjęcie ze zbiorów NARA (AIPN, 2196/51)**

Czołgi niemieckie z 4. Dywizji Pancernej na drodze podczas walk we wrześniu 1939 r. o Kamion koło Wyszogrodu. Zdjęcie ze zbiorów NARA (AIPN, 2196/78/1)

Niemieckie samobieżne działo przeciwlotnicze Sd.Kfz. 10/4 z 4. Dywizji Pancernej podczas walk o Kamion koło Wyszogrodu. Zdjęcie ze zbiorów NARA (AIPN, 2196/78/7)

Niemieckie działo przeciwpancerne Pak 36 ostrzeliwuje polskie pozycje podczas niemieckiego natarcia na podwarszawskie Włochy. Zdjęcie ze zbiorów NARA (AIPN, 2196/119/24)

**Żołnierze polscy i grupa mężczyzn na placu Weteranów 1863 w Warszawie.
Zdjęcie wykonane przez Juliana Bryana (AIPN, 2353/3/1)**

**Mieszkańcy Warszawy we wrześniu 1939 r. przy budowie barykady
na ul. Nowogrodzkiej, u zbiegu z ul. Marszałkowską.
Zdjęcie wykonane przez Juliana Bryana (AIPN, 2353/4/1)**

Jedno z najsłynniejszych zdjęć z Września '39 wykonane przez Julię Bryana – dwunastoletnia Kazimiera Kostewicz nad ciałem siostry Anny, zabitej w ataku lotniczym na polu, w pobliżu skrzyżowania ulic Ostroroga i Wawrzyszewskiej (AIPN, 2353/23/3)

Julien Bryan podczas ponownego pobytu w Warszawie w 1958 r. prezentuje Kazimierze Mice (z domu Kostewicz) jej zdjęcia (AIPN, 2353/164/5)

Karta nr 23 z albumu Ottmara Kreisela otwierająca rozdział dotyczący jego udziału w kampanii wrześniowej. Po lewej wklejony fragment opaski noszonej przez niego w czasie służby na froncie w Polsce, a po prawej jego portret w mundurze Służby Pracy Rzeszy (RAD) (AIPN, 2518)

Karta nr 38 z albumu Ottmara Kreisela podpisana „Najpiękniejsi przedstawiciele swojej rasy!”. Na zdjęciach widać represje niemieckie w stosunku do ludności żydowskiej w nieustalonym polskim mieście (AIPN, 2518)

Pojazdy jednostki policji niemieckiej wkraczającej do Warszawy zaraz po kapitulacji miasta na ulicy Okopowej – widok z rogu ulic Okopowej i Chłodnej. Kolekcja funkcjonariusza policji niemieckiej (AIPN, 2329/1/1)

Wkraczający do Warszawy oddział wojsk niemieckich skręca w ulicę Bielańską – widok z rogu ulic Bielańskiej i Długiej. Zdjęcie z kolekcji funkcjonariusza policji niemieckiej (AIPN, 2329/1/4)

Północny fragment placu Krasińskich w Warszawie z rowami przeciwlotniczymi na trawniku przed pałacem Krasińskich oraz przechodnie. Pośrodku budynek Sądu Okręgowego w Warszawie (pl. Krasińskich 12). Zdjęcie z kolekcji funkcjonariusza policji niemieckiej (AIPN, 2329/8/2)

Prowizoryczny cmentarz osób zmarłych podczas walk o Warszawę na skwerze na ul. Chłodnej, przed kościołem pw. św. Karola Boromeusza. Zdjęcie z kolekcji funkcjonariusza policji niemieckiej (AIPN, 2329/8/6)